

XVII—XVIII ст. (Творогов О. В. Пчела // Словарь X—XIV... С. 385—386). Два інші українські тексти «Пчоли» початку XVIII ст. надруковані С. О. Щегловою: Щеглова С. А. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. СПб., 1910. С. 1—24 (друга пагінація). Докладне, багатопланове дослідження давньоруської «Пчоли» див.: Адрианова-Перетц В. П. Человек в учительной литературе древней Руси // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. С. 3—68. Довідкова література: Махновець С. Давня... С. 687—689.

Проблема античної спадщини в давньоруській літературі залишається недостатньо вивченою. Див.: Клибанов А. И. К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 159—181. Буланин Д. М. Классическая культура в древней Руси и проблемы ее изучения // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 30—39; Рогович М. Д. Філософські джерела епохи Київської Русі // Київська Русь: Культура. Традиції. К., 1982. С. 59—70. Загальнокультурний контекст рецепції античної літератури в Давній Русі окреслений в працях: Свирич А. Н. К вопросу о связях художественной культуры древней Руси с античным миром // ТОДРЛ. 1966. Т. 72. С. 450—462; Радциг С. И. Античное влияние в древнерусской культуре // Вопросы классической филологии. М., 1971. Вып. 3—4. С. 3—65.

Повного наукового видання трьох давніших, ще київських часів, редакцій «Прологу» («Слов'янського», 1-ої та 2-ої руських редакцій) немає досі. На думку сучасного дослідника, текстологічний аналіз свідчить на користь гіпотези, згідно з якою Синаксар був перекладений на Русі, «причому не пізніше початку XII ст.». Переклад цей «навіть якщо він і був зроблений в Константинополі, призначався для потреб саме руської церкви», можливо, «він був виконаний для Києво-Печерського монастиря, студійський устав котрого вимагав читання Синаксаря» (Творогов О. В. Пролог // Словарь XI—XIV... С. 377). Дата найдавнішого датованого Хлудовського списку 1-ої руської редакції «Пролога» зараз читається як 1262 р.

У тексті цієї частини розділу є посилання на праці: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910; Сперанский М. Н. История древнерусской литературы: Введение: Киевский период. 3-е изд. М., 1920.

Перекладені патерики (отечники) в останні десятиріччя вивчалися досить інтенсивно. Видання: Синайский патерик / Изд. подгот. Голышенко В. С., Дубровина В. Ф. М., 1967; Birkfellner G. Das Römische Paterikon: Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition. Wien, 1979. Т. 1—2.

Головні висновки текстологічного вивчення перекладних патериків містяться в статті Федер В. Р. Сведения о славянских переводных патериках // Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1976. С. 215—222. Нагадаємо, що в 1628 р. Спиридон Соболев видав у Києві «Лимонарь, сиречь Цвѣтник» з двома україномовними передмовами, перекладеними з латинського видання 1558 (або ж 1583) р. Редактором тексту патерика в цьому виданні І. М. Смирнов вважав митрополита Іова Борецького («Лимонарь» був надрукований «у дворі його»), а О. С. Зернова — самого Спиридона Соболя. Див.: Смирнов И. М. Синайский патерик в древнеславянском переводе. Сергиев Посад, 1917. С. 183—212; Зернова А. С. Белорусский печатник Спиридон Соболев //

Книга: Исследования и материалы. М., 1965. Сб. 10. С. 128—129; 133—135, 145.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 673—674; Словарь XI—XIV... С. 313—325.

Думка Грушевського про генетичний зв'язок агіографії з «геленістичним романом» була розгорнута в праці: *Адрианова-Перетц В. П.* Из истории переводной литературы Киевской Руси // Историко-филологические исследования: Сб. статей к семидесятипятилетию Н. И. Конрада. М., 1967. С. 225—229.

Останнє ґрунтовне дослідження питання про давньоруську рецепцію візантійської юридичної літератури: *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978.

З названих Грушевським перекладних творів візантійської хронографії після виходу в світ «Історії української літератури» був виданий лише один: *Щапов Я. Н.* Византийские хронографические сочинения в древнерусской кормчей Ефремовской редакции // Летописи и хроники. 1976. М., 1976. С. 252—263 («Лѣтописецъ вскорѣ» патріарха Никифора). Література про ці твори досить численна, ми назвемо тут лише праці, що мають найбільше значення для вивчення літератури Київської Русі: *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. Л., 1970. С. 108—117; *Его же*. Античные мифы в древнерусской литературе XI—XVI веков // ТОДРЛ. 1978. Т. 33. С. 3—31; *Его же*. Византийские хроники в Древней Руси // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 86—92; *Водолазкин Е. Г.* Всемирная история в духовном мире древнерусского книжника: К вопросу литературного освоения Хроники Амартола // Рус. литература. 1990. № 1. С. 144—148.

У питанні про походження *Палей Толкової* Грушевський дотримується позиції, що її займали, зокрема, І. М. Жданов, В. М. Істрін та В. П. Адрианова-Перетц. Перекладом з грецької мови вважали Палею Толкову І. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, І. Я. Порфир'єв, В. М. Успенський (*Творогов О. В.* Палей Толковая // Словарь XI—XIV... С. 286). В примітці посилання на розвідки: *Шахматов А. А.* «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 75—80; 131—139; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 213—224; *Истомин К. К.* К вопросу о редакциях Толковой Палей // Изв. ОРЯС. 1913. Т. 18; кн. 1. С. 82—172.

Новітнє дослідження Хронографа: *Творогов О. В.* Древнерусские Хронографы. Л., 1975. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 475—478.

Назва Шестоднева походить від часу, що його, за Біблією, вистачило на створення світу. Згаданий Грушевським твір Василя Великого (329—379) під цією назвою в Київській Русі був перекладений лише уривками. Повний переклад зроблено тільки 1656 р. монахом Києво-Печерського монастиря Епіфанієм Славинецьким і надруковано у Москві 1665 р. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 478—483.

Новітнє видання Фізіолога (з паралельним російським перекладом): *Физиолог / Подгот. текста, пер. и коммент. О. А. Белобровой // ПЛДР: XIII в. С. 474—485; 613—614.* Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 461—462.

У вступі про «Християнську топографію» Козьми Індикоплова Грушевський спирається на спостереження І. І. Срезневського (*Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. Вып. 2. С. 1—19 (окрема пагінація). Треба відзначити, що О. І. Соболевський в цитованому нами курсі історії російської літературної мови навіть ряд свідчень, що це був руський переклад (с. 139).

Нового видання «Християнської топографії» немає. Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 718—719; *Словарь XI—XIV...* С. 465—467.

Нове видання хронографічної Олександрії (з паралельним російським перекладом): *Изборник: Сборник произведений литературы древней Руси, М., 1969.* С. 236—279. В примітці — посилання на розвідки: *Лавров П. А.* Где была переведена Александрия первой редакции// *Сб. ХИФО.* Харьков, 1908. Т. 15. С. 281—285; *Соболевский А. И.* Материалы и исследования... С. 191—192. Головні дослідження, що вийшли з друку після коментованої праці: *Орлов А. С.* Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII—XVII вв. Л., 1934. С. 9—25; *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. С. 130—141. Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 810—821; *Словарь XI—XIV...* С. 35—37; *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 26—50; *Назаревский.* Библиография... С. 34—43.

«Троянська історія» Гвідо да Колумна була написана латинською мовою в 70-х роках XIII ст., перекладена на давньоруську, як вважають, в кінці XV — на початку XVI ст. (*Творогов О. В.* «Троянская история» Гвидо де Колумна// *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* Л., 1989. Вып. 2, ч. 2. С. 443—444). Що ж до «Притчи о кралех», то вона, на думку О. В. Творогова, була складена, «напевно, автором першої редакції Хронографа Руського», який у свою чергу, виник десь близько 1512 р. (*Творогов О. В.* Повесть о создании и поплнении Тройском// *Словарь книжников...* Вып. 2, ч. 2. С. 279; пор.: Там же. С. 500). Отже, обидва твори про Троянську війну не мають стосунку до перекладної літератури Київської Русі.

Новітнє видання «Повісті про Індійське царство»: *Білецький.* Хрестоматія... С. 713. Це передрук уривка тексту українського списку XVIII ст., який був повністю виданий у праці: *Перетц В. М.* Український список «Сказання про Індійське царство»// *Записки Українського наукового товариства в Києві.* К., 1912. Кн. 9. С. 7—10. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание об Индийском царстве/ Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова// ПЛДР: XIII век.* С. 466—473. Цікаве дослідження історичної основи твору: *Гумилев Л. Н.* Поиски вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 9—234.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 78—83, *Назаревский.* Библиография... С. 102—103; *Махновець.* Давня... С. 803—807; *Словарь XI—XIV...* С. 410—411.

Найкраще сучасне видання «Повісті про Акіра премудрого»; *Повесть об Акире Премудром/ Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова// ПЛДР: XII век.* М., 1980. С. 246—281, 656—658. Останнє текстологічне і zarazом історико-літературне дослідження повісті: *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв.// *Истоки русской беллетристики.* С. 163—180. Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 18—26; *Назаревский.* Библиография... С. 31—33; *Махновець.* Давня... С. 760—766; *Словарь XI—XIV...* С. 343—345,

Появу «Повісті про Стефаніта та Ихнілата» на Русі Грушевський датує ще Київською добою. Проте після монографічного дослідження Я. С. Лур'є немає сумніву, що хоч південнослов'янський переклад і був зроблений в XIII ст., на Русь (до того ж Московську) він був привезений лише в кінці XV ст. Див.: *Лур'є Я. С.* «Стефанит и Ихнилат» в русской литературе XV в. // *Стефанит и Ихнилат: Средневековая книга басен по русским рукописям XV—XVII веков / Изд. подгот. О. П. Лихачева, Я. С. Лур'є. Л., 1969. С. 171—177.*

Розглядаючи «Повість про Варлаама і Йоасафа», історик беззаперечно підтримав ефектну гіпотезу О. М. Веселовського про тотожність Йоасафа з Буддою. Зараз більшу довіру має думка А. І. Кирпичникова, згідно з якою «Повість...» не має відношення до засновника буддизму і створено її не в Індії, а в Центральній Азії. Так, В. І. Кузнецов переконливо доводить, що Повість «у цілому, від початку до кінця, повна таких особливостей, які відбивають риси побуту, клімату, географії та ідеології Персії або Середньої Азії» (*Кузнецов Б. И.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе: К вопросу о происхождении // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 244*). Як нині вважають, «Повість...» вже до VIII ст. була перекладена з пехлевійської арабською мовою, з неї — грузинською, а вже з грузинської в кінці X — на початку XI ст. — давньогрецькою. «Давньоруський переклад... зроблений, мабуть, у Києві не пізніше початку XII ст.» (*Лебедева И. Н.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе // Словарь XI—XIV... С. 349—351*).

Нові видання: *Білецький. Хрестоматія... С. 707—712.* Це передрук уривків з українських перекладів — друкованого (Кутейн, 1637), з Крехівської рукописної Палей XVI ст., виданих І. Франком (*Франко Ів.* *Варлаам і Йоасаф: Старохристиянський духовний роман і його літературна історія. Львів, 1897. С. 23—26*) та з рукописного «Ізмаргаду» XV ст. (ЦНБ, збірник Михайлівського монастиря, № 1646). Видання з паралельним російським перекладом: *Повесть о Варлааме и Иоасафе / Подгот. текста, пер. и коммент. И. Н. Лебедевой // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 196—225; 653—654.* Див. також: *Повесть о Варлааме и Иоасафе: Памятник древнерусской переводной литературы XI—XII вв. / Подгот. текста, иссл. и коммент. И. Н. Лебедевой. Л., 1984.*

Український письменник Дмитро Туптало видав свою обробку «Повісті» у складі першої частини своїх славнозвісних Четвіх-Міней (Книга житий святих... На три місяці первья: септемврій, октоврій и ноемврій... К., 1689). Див.: *Абрамович Д. И.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе в Четвях-Минях Дмитрия Ростовского // Ювілейна збірка М. С. Грушевському. К., 1928. С. 729—743.*

Довідкова література: *Адрианова-Перетц. Покровская... С. 50—74; Назаревский. Библиография... С. 61—85; Махновець. Давня... С. 780—789.*

Тексти «Повісті про дванадцять снів царя Шахаіші», на думку Грушевського, «вказують на старший, руський переклад». Проте існує й гіпотеза про південнослов'янське походження цього перекладу, що її, зокрема, дотримувалися В. М. Істрін та О. С. Орлов.

Останнє видання цієї повісті: *Поталов П. К.* *литературной истории Сказания о 12 снах царя Шахаиши // Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928. С. 120—129.* Довідкова література: *Адрианова-Перетц. Покровская... С. 86—95; Назаревский. Библиография... С. 167—170; Махновець. Давня... С. 860—863; Словарь XI—XIV... С. 408—410.*

Основні видання та дослідження слов'янських апокрифів, частково названі Грушевським, такі: *Памятники отреченной русской литературы /*

Собр. и изд. Н. Тихонравовым. М., 1863. Т. 1—2; СПб., 1894. Т. 3; *Порфирьев И.* Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1877; *Его же.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1891; *Novaković St.* Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV v. // *Starine. U Zagrebu.* 1876. Кп. 8. С. 48—74; *Novaković St.* Primeri književnosti i jezika staroga i srpskoslovenskoga. Belgrad, 1904; *Сумцов Н. Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // Киев. старина. К., 1887. Т. 18. С. 215—268; Т. 19. С. 1—54; С. 401—455; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів: В 5 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1896—1910. *Яцимирский А. И.* Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности: Списки памятников. Пг., 1921. Вып. 1; *Белоброва О. А.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 143—154.

Вивчення східнослов'янських апокрифів — в усій складності їхніх зв'язків з канонічною біблійною книжністю та фольклором тих народів, що їх створювали і серед яких вони побутували, та повного текстологічного дослідження їхньої рукописної традиції — лишається одним з головних завдань нових генерацій українських медієвістів.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 619—636; *Словарь XI—XIV...* С. 40—67.

Текст та примітка цієї частини розділу мають посилання на огляди перекладної літератури, які друкувалися О. І. Соболевським під стереотипною назвою «Из истории заимствованных слов и переводных повестей» (Университетские известия, 1904. № 11. С. 1—6; *Eranos:* Сб. ст. по лит. и ист. в честь Н. П. Дашкевича. К., 1906. С. 38—43) та в його збірнику статей «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» (СПб., 1910).

Останнє видання-дослідження «київських уривків»: *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки: Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу

На початку цього розділу Грушевський у викладі надзвичайно стилістично ставить та зачіпає кілька методологічних питань вивчення літератури Київської доби.

Перша з цих проблем — анонімність та псевдонімність давньої літератури. Грушевський розглядає їх як даність; у наш час Д. С. Лихачов досить переконливо трактує їх як такі, що впливають з неписаного середньовічного кодексу письменницької праці (*Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. С. 55—67, 80—111).

Друга проблема — розрізнення літературних і нелітературних текстів у давній книжності, яке тим складніше, що й сама книжність часом «має дуже мало претензій на літературність».

Викладені далі твердження, що «татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому», дістали в останні роки підтримку археологів, які, зокрема, встановили, що, всупереч традиційній думці про глибокий занепад Києва з 1240 р. до початку XVII ст., місто про-

довжувало жити, в ньому не припинявся розвиток культури, будувалися навіть нові кам'яні церкви. Див.: *Івакин Г. Ю.* Киев в XIII—XV веках. К., 1982.

Критикована далі Грушевським традиція роздрібного «обласного» вивчення літератури XII—XIII ст. знайшла своє продовження в структурі першої частини другого тому десятитомної академічної «Истории русской литературы» (М.; Л., 1945), де розділ «Областные литературы периода феодальной раздробленности (1220-е — 1370-е гг.)» починає «Глава I. Литература Галицко-Волынского княжества XIII в.» (С. 19—32), яка, таким чином, прикрасила собою історію російської літератури.

В основній частині розділу Грушевський стисло викладає перебіг полеміки І. Франка з В. М. Істриним про національну приналежність літератури Київської Русі, рішуче підтримує І. Франка і ще раз формулює свою концепцію, згідно з якою доба «першого київського розриву» (до 1030 р.) дала літературу «загальнооруську», а з середини XI ст. на території Південної Русі маємо літературу українську, або «південноруську».

Ця концепція, наукові підвалини якої були закладені І. Франком, перетворена партійними ідеологами на справжнє «буржуазно-націоналістичне» опудало і вже в такій іпостасі піддана нищівній критиці в постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. (згодом її відмінено). Місце концепції Грушевського зайняла інша, згідно з якою культура і література Київської Русі є спільним надбанням культур трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Ця концепція, незважаючи на її, так би мовити, свєрідне походження, приваблює своїм прагненням історичної справедливості й бажанням встановити рівні права на старокіївську спадщину всіх трьох спадкоємців — і українців, чий предки зробили, мабуть, найбільший внесок у створення її, і росіян, які, окрім свого вкладу — новгородського, псковського, володимиро-суздальського, — зберегли цю спадщину і широко її використали в XIV—XVII ст., і білорусів, предкам яких належить вельми скромна частка загального надбання, та й освоєння його в білоруській літературі почалося дуже пізно.

Зазначимо також, що й наші брати-білоруси — чи то під впливом ідей Франка — Грушевського, чи то самостійно — почали цілком логічний пошук у спільному спадку Київської доби свого ближчого, протобілоруського. Див., наприклад: *Дорошевич Э., Конон Вл.* Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. М., 1972. С. 26—29; 31—32; 42—43.

Концепція «спільного джерела» — і це треба підкреслити — є політичною доктриною, але фактично виконує функцію наукової концепції. Отже, вона мусить, по-перше, мати рівні права з висунутою Грушевським, а по-друге, разом з нею (а також з іншими можливими концепціями національної приналежності культури Київської доби) пройти сувору, об'єктивну наукову перевірку силами філософів, етнографів, антропологів, археологів, істориків, а також, звичайно, літературознавців, фольклористів, лінгвістів. Та хоч би до яких висновків прийшли в цьому питанні майбутні генерації науковців, концепція Грушевського назавжди збереже своє значення як непересічне явище української наукової думки та, безперечно, як пам'ятка культури українського народу.

У примітках до цієї частини розділу є посилання на праці: *Келтцяла В. А.* Курс истории русской литературы. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1913. Ч. 1, кн. 1; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домогольского периода: 12—13 вв. Пг., 1922; *Владимиров П. В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900; *Пылин А. Н.* История русской литературы. 2-е изд., доп. СПб., 1902. Т. 1 (перше видання — СПб., 1898).